

Л. В. МОЛДАВАН,
професор, доктор економічних наук,
заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм
та методів господарювання в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

LYUBOV MOLDAVAN,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Honored Economist of Ukraine,
Principal Researcher of the Department of Forms
and Methods of Management in the Agro-Food Complex,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

УДК 33.330

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АГРОЕКОНОМІКИ: РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ

Досліджено формування теоретичних основ світової агроекономіки на базі визнання специфіки соціально-економічних відносин в аграрному секторі, зумовленої переплетінням у галузі природних і економічних принципів відтворення, особливостями використання матеріально-технічних, трудових і земельних ресурсів, впливом рентного чинника, низькою еластичністю попиту на основні види сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, значущістю для розвитку суспільства соціальних і екологічних функцій сільського господарства.

Ключові слова: основоположники класичної агроекономіки; особливості сільського господарства; обмеженість дії законів класичної політекономії; концепція багатофункціональності сільського господарства.

Бібл. 17.

UDC 33.330

THEORETICAL FOUNDATIONS OF AGROECONOMICS: RETROSPECTIVE AND MODERNITY

Formation of theoretical foundations of the world agro-economics based on recognition of specificity of socio-economic relations in the agricultural sector is studied. The specificity in this area is caused by interweaving the natural and economic principles of reproduction, peculiarities of the use of material, technical, labor and land resources, influence of the rent factor, low elasticity of demand for the main types of agricultural products and foodstuffs and significance of social and ecological functions of agriculture for the development of society.

© Молдаван Любов Василівна (Moldavan Lyubov), 2018; e-mail: lmoldavan@ukr.net.

Keywords: founders of classical agroeconomics; peculiarities of agriculture; limitations of the laws of classical political economy; concept of multifunctionality of agriculture.

References 17.

Сучасна вітчизняна агроекономічна наука характеризується численними науковими течіями, які формуються під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних економічних процесів, зокрема, політичних чинників: частих змін стратегій в аграрній політиці держави, позицій різних наукових колективів, політичних партій, громадських рухів тощо. Найбільш протилежними наукові позиції є відносно ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, форм організації виробництва в аграрному секторі, його концентрації та спеціалізації, оптимізації господарських структур, розвитку фермерського типу господарювання як основи формування середнього класу на селі, ролі держави в організації аграрного ринку і вирівнюванні умов відтворення в сільському господарстві, зокрема, шляхом впливу на ціноутворення, збалансування попиту і пропозиції, захисту внутрішнього ринку та інших важливих складових аграрної політики.

Різновекторність течій наукової агроекономічної думки і, відповідно, аграрної політики щодо вирішення прагматичних завдань сільського господарства – одна з основних причин прорахунків, допущених при здійсненні земельної та аграрної реформ. Їх слабка концептуальна розробка і безсистемність здійснення спричинили ряд негативних наслідків, які нерідко зводять нанівець усі прогностичні позитивні очікування від трансформаційних перетворень в аграрному секторі.

Теоретичний каркас класичної агроекономіки з урахуванням специфіки сільського господарства сформовано у працях А. Теєра, Й. Тюєна, Е. Давида, Т. Гольца, Е. Лаура, В. Данца, П. Гросса. Вагомий внесок у подальший розвиток класичної агроекономічної науки зробили О. Чаянов, О. Челинцев, С. Булгаков, Р. Крцимовський, М. Макаров. На концепції багатофункціональності сільського господарства, яка є результатом наукових досліджень і практичних випробувань в умовах глобалізаційних процесів, базуються сучасна західноєвропейська агро-економічна наука і Спільна аграрна політика ЄС. Серед досліджень сучасних науковців у цьому контексті слід назвати праці О. Петрикова, І. Буздолова, О. Серкова. Основи домінуючих у розвинутих країнах агроекономічних течій поглиблюють у своїх роботах О. Бородіна, І. Прокопа, О. Попова та інші сучасні вітчизняні науковці.

Отже, **мета статті** – узагальнити позиції агроекономічних шкіл і окремих учених, виявити ті з них, що домінують при розробці та реалізації аграрних політик у світовій практиці. Така оцінка має певне методологічне та практичне значення для подальшого розроблення концептуальних і нормативно-правових засад стратегій розвитку вітчизняного аграрного сектору.

У теорії аграрної економіки і на практиці історично ведуть боротьбу між собою школи двох діаметрально протилежних напрямів. Перша вважає, що сільське господарство підпорядковується загальним економічним законам, як і всі інші галузі, а друга – що галузі притаманні особливості, які обмежують це підпорядкування. Перший напрям формувався під впливом відкритих А. Смітом, Д. Рікардо і К. Марксом законів капіталістичної системи господарювання. Його представники вважали аграрну економіку органічною складовою загальної капіталістичної системи, сільськогосподарське підприємство – капіталістично організованою структурою, фермера – лежебокою, який має бути замінений промисловцем, сільсько-

господарським капіталістом [1, с. 106]. Прогнозувалося, що під тиском ринку і конкуренції вимирання фермерських господарств і поява на їх місці буржуазії та сільського пролетаріату є неминучими: “У сфері землеробства... промисловість... знищує... “селянина” і висуває на його місце найманого робітника” [2, с. 475].

Водночас у працях К. Маркса ми знаходимо визначення деяких особливостей організації селянського господарювання. Він вважав селян товаровиробниками, “виробництво яких не підпорядковано капіталістичному способу виробництва” [3, с. 56]. Своєрідність становища незалежного селянина, за К. Марксом, полягає в тому, що як власник засобів виробництва він є капіталістом, а як працівник – своїм власним найманим робітником. Це зумовлює його переваги в конкурентній боротьбі з великим капіталістично організованим сільськогосподарським підприємством. Якщо ринкова ціна продукції останнього повинна включати середню норму прибутку капіталіста, ренту землевласника і зарплату найманих працівників, то власник селянського господарства може продавати свій товар дешевше, відмовляючись від частини прибутку і ренти і зменшуючи своє власне споживання. “Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, яку він, після вирахування власне витрат, сплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він оброблятиме свою землю” [4, с. 341]. Автор “Капіталу” вказує на те, що “в країнах з переважаючою парцелярною власністю ціна на хліб стоїть нижче, ніж у країнах з капіталістичним способом виробництва” [4, с. 341]. Особливості селянських господарств також забезпечують їм більшу гнучкість у пристосуванні до змінних природних умов і викликів ринку порівняно з великими капіталістичними підприємствами. Як відомо, К. Маркс не довів свої дослідження в сільському господарстві до обґрунтування теоретичних основ селянського господарства як некапіталістичного.

У міру того, як з розвитком капіталізму дедалі очевиднішою ставала специфіка прояву капіталістичних економічних відносин у сільському господарстві, а практика всупереч класичній економічній теорії доводила життєздатність і ефективність фермерського типу господарювання, сформувалися школи другого напрямку, що домінують нині в західноєвропейській аграрній економіці. Сутність цих шкіл у тому, що вони розглядають сільське господарство як одну із сфер економіки, яка лише певною мірою “віддзеркалює” загальну капіталістичну політекономічну систему. У цілому ж їй притаманна автономія, а структури аграрної економіки відрізняються від головної системи, її загальної динаміки і логіки [5, с. 111–113].

Визнання окремих аспектів специфіки сільського господарства бере свій початок від фізіократів. Вони перші звернули увагу на особливий характер виробничих відносин у сільському господарстві і надали виняткового значення, зокрема, відтворювальним функціям сільського господарства, що виходить із самої природи продуктів харчування, які необхідні людині протягом усього життя і нічим не замінні.

Фізіократи також вказували на те, що сільське господарство є самодостатньою галуззю. Роль сонця, повітря, опадів, внутрішніх ресурсів – землі, продуктивних рослин, тварин і, нарешті, самих селян – в умовах науково-технічного прогресу перевершує роль мінеральних добрив, пестицидів та інших зовнішніх джерел економічного зростання. Під впливом останніх рівень автономності сільського господарства знижується, проте значна частина ресурсного потенціалу відтворюється самим господарством. Це зумовлює необхідність відносно більшої, ніж в інших галузях, автономності суб’єктів господарювання з усіма наслідками.

Основний внесок у формування школи другого напрямку зробили німецькі класики аграрної економіки А. Теєр і Й. Тюнен. А. Теєр (1752–1828 рр.) – агроном, ґрунтознавець, економічний аналітик, автор гумусної теорії живлення рослин, яка пояснює необхідність плодозмінних сівозмін та наявність посівів багаторічних бобових трав. Він здійснив одну з перших класифікацій ґрунтів Західної Європи за механічним складом, вмістом гумусу і вапна, а також порівняльну оцінку поживності кормів (“сінні еквіваленти”) й ряд інших розробок. Він звернув увагу на те, що внутрішнє впорядкування агросистеми, спрямоване на формування взаємодії та взаємозв’язку між елементами агросистеми (а це люди, земля, рослини, тварини, технічні та інші засоби), забезпечується організацією виробництва і пов’язаним з нею управлінням, які відрізняються від інших сфер економіки, зокрема:

- при організації сільськогосподарського виробництва (на відміну від промислового) всі позитивні правила і рекомендації можуть бути придатними лише в окремих випадках, при цьому кожний випадок вимагає особливого правила;

- раціональний розподіл робочого часу в галузі є набагато складнішим, ніж на фабриках і заводах, оскільки для кожного сільськогосподарського продукту, як правило, потрібна праця на короткий час, а потім вона залишається у спокої і повністю залежить від природи [6];

- у сільському господарстві неможливо поопераційно і погодинно розподіляти технологічні функції, як це має місце на фабриках і заводах, де такий підхід скорочує витрати часу і підвищує продуктивність праці та професійні навички працівників;

- у сільському господарстві через його специфіку негативні наслідки орендних відносин є значно більшими, ніж у промисловості [6].

Й. Тюнен (1783–1850 рр.) – агротехнік і економіст-аграрник – поділяв ідеї А. Теєра щодо особливостей дії загальноекономічних законів у сільському господарстві та його значущості для суспільства. У своїх працях учений уперше обґрунтував особливу роль сільського господарства у становленні держави і розміщенні продуктивних сил, сформулював принципи визначення земельної ренти та розрахунку оптимального періоду сівозміни.

На відміну від послідовників класиків теорії капіталістичного господарства, економісти-аграрники, досліджуючи практику, доводили, що сільськогосподарське підприємство не можна розглядати лише як суто комерційну структуру, метою якої є одержання максимально можливого і постійного прибутку. Максимізація прибутку не може бути єдиним критерієм ефективності сільськогосподарського підприємства хоча б тому, що в аграрному процесі в роботі людини бере участь природа, закони якої, на думку С. Булгакова, є “чужими” для людських економічних інтересів. “Там, де панує природа, відсутня раціональна (у розумінні найбільшої економії коштів і продуктивності результатів) організація виробництва” [7, с. 21].

Т. Бринкман у своїх дослідженнях доводив, що в сільськогосподарській діяльності, яка має на меті лише комерційний інтерес, неможливо дотримуватися вимог теорії Ю. Лібіха щодо безумовності повернення винесених з урожаєм рослин поживних речовин [8, с. 30]. Зростання витрат на добрива і обробіток ґрунту на певному етапі не окупується рівнозначним прибутком. Звідси одна з основних суперечностей сільськогосподарської діяльності – суперечність між економікою і екологією. Гонитва за максимізацією прибутку, притаманна капіталістичному підприємству, завжди спричиняє втрати родючості ґрунту і деградацію сільськогосподарських угідь.

На формування мети сільськогосподарської діяльності також впливає закон мінімуму, відповідно до якого існує оптимум співвідношення дії всіх факторів, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві. За відсутності такого оптимуму результати господарювання залежать від того фактора, який у мінімумі. З нарощуванням виробництва в умовах мінливих кліматичних умов обмежувальними факторами дедалі більше стають природні сили, що зумовлює необхідність доповнення їх дії людською працею. Виробничі витрати на нарощування цього фактора спочатку дадуть відносно більше зростання доходів, але поступово воно уповільнюється. На практиці ми це бачимо, наприклад, якщо нестачу ґрунтової вологи заміщуємо організацією зрошувального землеробства. У цьому зв'язку Т. Бринкман підкреслює, що метою сільського господарства є не отримання якнайбільшого прибутку, “а отримання такого чистого доходу, при якому останні одиниці витрат ще дають приріст чистого доходу, який відповідає нормальному проценту на ці витрати” [8, с. 31].

Учені-економісти шкіль другого напрямку в кінцевому підсумку доходили висновку, що тісне переплетіння в сільському господарстві економічної діяльності людини з непідвладними їй законами природи формує характерні особливості сільськогосподарської праці, з яких можна виокремити такі:

- робочий період і період виробництва в землеробстві не збігаються;
- сільськогосподарське виробництво має сезонний характер, внаслідок чого потреба в робочій силі протягом року є нерівномірною, і забезпечення стабільного місячного заробітку найманому працівнику є неможливим;
- сільськогосподарська праця територіально розосереджена, що, зокрема, збільшує витрати часу на переміщення техніки і працюючих, а також унеможливує контроль за якістю технологічних процесів на великих площах;
- зазначені особливості блокують поопераційний поділ праці та її нормування;
- контроль за діяльністю виконавців технологічних операцій є практично нездійсненним через відсутність способів вимірювання їх впливу на стан рослин або тварин у момент проведення робіт, а також неможливість визначення реальної кількості та якості праці кожного працівника в кінцевому рахунку, оскільки між результатами проміжних робіт у біосистемі та їх повним виконанням – великий розрив у часі.

Дискретність і нерівномірність трудових витрат, обмежена можливість розподілу складних технологічних процесів на прості ланки через їх переплетіння з біологічними процесами, необхідність послідовності проведення виробничих операцій і, відповідно, їх суміщення, а також інші особливості сільськогосподарської діяльності, на відміну від промисловості, обмежують “максимізацію” індустріалізації сільськогосподарського виробництва і трудових операцій. Як підкреслював С. Булгаков, специфічні вигоди поділу і поєднання праці, розкриті, зокрема, К. Марксом, “не притаманні або мало притаманні землеробству” [7, с. 24].

Е. Давід у своїй фундаментальній монографії “Соціалізм і сільське господарство”, піддаючи критиці розробників класичної теорії капіталістичного господарювання за недооцінку або ігнорування особливостей сільськогосподарської діяльності, наголошує на необхідності прямого зв'язку її результатів з інтересами людини. Якщо в організованому на поділі праці індустріальному виробництві робота одного учасника контролює роботу іншого, то в сільському господарстві цей внутрішній контроль практично відсутній. Тому тут існує більша “потреба в наявності особистого інтересу працівника до результатів виробництва” [9, с. 49]. І далі: індустріальне виробництво є механізм мертвих пристосувань, серед яких людина

функціонує лише як розумовий і мускулистий суб'єкт; індивідуальне споживання здійснюється поза процесом виробництва. Сільськогосподарське виробництво – космос живих істот, в якому покоїться і субстанціональне життя людини [9].

Ще одна особливість, яку зазначає Е. Давід, полягає в тому, що в промисловому індустріалізованому виробництві машини відіграють головну роль, а їх удосконалення – суть прогресу, тоді як сільське господарство революціонізують не стільки технічні винаходи, скільки наукові відкриття в інших сферах – селекції, генетиці, ґрунтознавстві.

Технічні засоби мають пристосовуватися до природних факторів. Т. Гольц, наприклад, підкреслював: “Якщо сільське господарство хоче уникнути шкідливих і непоправних наслідків, то ніколи не повинно випускати з уваги... відмінностей між сільським господарством і промисловістю. Всі ці відмінності у сукупності зводяться до того, що основним елементом сільськогосподарського виробництва є земля” [10, с. 42–43]. Ґрунт – сфера життєдіяльності живих організмів, складний динамічний і разом з тим цілісний організм, який живе за своїми внутрішніми біологічними законами. Залежно від знання і дотримання вимог цих законів сільськогосподарська діяльність може як підтримувати, так і пригнічувати його життєдіяльність і продуктивну силу.

Обґрунтування А. Теєром та його послідовниками обов'язковості сівозмін виходило з того, що стан ґрунтів (механічний, повітряний, рівень вологості) та їх родючість залежать значною мірою від особливостей сільськогосподарських культур, одні з яких виснажують, а інші зберігають або збагачують ґрунти органічними речовинами. Культурні рослини по-різному впливають також на вологість ґрунтів, накопичення в них збудників хвороб і шкідників. Вирощування одних культур вимагає більшого, інших – меншого механізованого обробітку, що зумовлює неоднакове техногенне навантаження на ґрунти. Реакцією практики на ці особливості стало впровадження черговості вирощування культур на одному і тому самому місці, а наукою сформульовано закон плодозміни, дотримання якого є однією з умов збереження родючості ґрунту і довговічності ефективного господарювання. “Різні системи сільського господарства різних країн і областей, різні сівозміни... не є чимось випадковим чи логічно сконструйованим, – зауважив автор багатьох наукових праць з аналізованої проблеми Р. Крцимовський, – а історично зумовленою частиною природи” [11, с. 25].

А. Теєр підкреслював, що багатоаспектна специфіка і комплексність дії факторів у сільському господарстві, значна залежність галузі від швидкозмінних і несподіваних природно-кліматичних умов висувають інші, порівняно з промисловістю, вимоги до ролі людини в організації виробництва. Їй необхідні не тільки знання з хімії, ботаніки, ветеринарії, технічних дисциплін, але й певні соціальні та психологічні якості. Для занять сільським господарством потрібно мати загальний погляд на ціле і проявляти надзвичайну увагу до деталей, вміти оцінювати те, що найбільш потрібно і корисно виконати в конкретний момент, розумно розраховувати сили і час і вміло ними розпоряджатися. Тому успішно господарювати на землі, як правило, можуть сільські люди, які живуть у гармонії з природою. Для міських людей характер виробництва і сільського життя не є привабливим [6, с. 11, 15–16].

Позиції А. Теєра поділяє й О. Енгельгард, визнаючи, що від людини “... залежить вся система господарства”, і якщо система є неефективною, то “ніякі машини не допоможуть, ... господарство – не фабрика, де люди мають другорядне значення; ... в господарстві людина – насамперед, потім ... машини і знаряддя. Але ні

машини, ні симентальська худоба, ні працівники не можуть покращити наші господарства”. Покращити їх “можуть лише господарі” [12, с. 166–167]. “Я впевнений, що нам найбільше потрібні інтелігентні селяни, села з інтелігентними людьми, що від цього залежить наше майбутнє” [12, с. 448].

Основи теорії селянського господарства, закладені західними вченими, розвинули у своїх працях представники організаційно-виробничої агроекономічної науки О. Чаянов, М. Макаров, О. Челинцев, наукові розробки яких стали важливим внеском у теорію некапіталістичних форм господарювання. Досліджуючи селянські господарства, О. Чаянов розширив розуміння їх сутності. Селянин, самостійно обробляючи землю, прагне не до максимізації чистого прибутку, а до збільшення валового доходу, до рівноваги виробничих факторів, рівномірного розподілу трудового навантаження і доходів членів сім’ї протягом сільськогосподарського року [13, с. 24]. Члени селянського трудового господарства постійно порівнюють свої трудові зусилля з одержаними виробничими результатами і можуть погодитися з їх мінімізацією, знижуючи рівень свого споживання, що не притаманне капіталістично організованому підприємству.

На основі аналізу особливостей сільського господарства О. Чаянов доводить, що у цій галузі великі господарства не мають таких переваг над малими, як у промисловості: “Людина не може сонячні промені, що падають на 100 десятин, зібрати в одну” [14, с. 12]. Концентрація товарного виробництва в аграрній галузі досягається через вертикальну кооперацію селянських господарств, а не шляхом концентрації земельних угідь в одних руках.

Розвиваючи висновки О. Енгельгарда, О. Чаянов наголошував на важливості професійного нешаблонного підходу до застосування технологій з урахуванням особливостей кожного поля, що може забезпечити лише господар, який довгі роки працює у своєму господарстві. Селянин, будучи одночасно і власником, і найманим працівником, поєднує в собі функції управлінця, технолога і виконавця. Тому земля, на якій він працює, має бути його власністю. При обговоренні земельної реформи у 1917 р. вчений наполягав на тому, щоб “... усі землі, що перебувають зараз у користуванні поміщицького господарства, були передані в руки трудового селянського господарства” [15, с. 19]. Водночас селянству важливо передати сучасне наукове світобачення “без зламу його вікового епосу” [14, с. 47].

О. Чаянов значно розширив цільові функції сільського господарства і селянства. Він розглядав селянське господарство як форму не тільки економічної діяльності, але й організації селянського життя. Виробнича діяльність селянського господарства є невід’ємною від його соціально-демографічних функцій і дуже міцно пов’язана з життям усього сільського соціуму. О. Чаянов вказує на фундаментальне значення сільського господарства (отже, і суб’єктів сільськогосподарського виробництва) для всього суспільства. Продукція галузі є матеріальною основою людського життя. Селянське господарство через виробництво пов’язане з відтворенням людини, а в самому господарстві поєднуються економічні та демографічні процеси, виховується повага до сільськогосподарської праці, забезпечується правонаступництво поколінь хліборобів. Характерною є особливість селянського господарства у симбіозі економіки, демографії та землеробської культури.

Особливу роль людини у веденні сільського господарства визнавали вчені різних сфер агронауки. К. Тімірязєв доводив, що в жодній іншій діяльності не треба зважувати стільки умов успіху, ніде не потрібно таких різнобічних інформацій, ніде захоплення односторонньою точкою зору не може призвести до такої великої

невдачі, як у землеробстві [16, с. 67–68]. Враховувати ці фактори у процесі виробництва може тільки знаюча людина, яка працює на конкретній ділянці землі. Тому земля повинна мати працівника-господаря, який би досконально знав властивості кожної її ділянки і персонально відповідав за її раціональне використання.

Поглядів на специфіку сільського господарства і селянства О. Чаянова і західних учених не поділяли радянські науковці й представники офіційної влади, які дотримувалися позицій марксистської школи. У доповіді на Першій всесоюзній конференції аграрників-марксистів (1929 р.) було заявлено, що "... марксистами не заперечувалося, що розвиток сільського господарства має свої особливості, свої власні риси, але основний розвиток сільського господарства йде тим самим шляхом, яким йде промисловість, і закони капіталізму, закони капіталістичного розвитку у селі в основному ті самі, що і в місті" *. На цій основі базувалася державна політика щодо селянства, пов'язана з націоналізацією сільськогосподарських угідь, усуспільненням сільськогосподарської праці та поступовим перетворенням її в різновид індустріальної. Проте селянське господарство, хоча і обмежене до підсобного, виявилось життєздатним протягом усього радянського періоду, слугувало селянам надійним додатковим джерелом сімейного бюджету, значною мірою задовольняло потреби в продовольчих продуктах не тільки селянських сімей, але й міських жителів. Це підтвердили вітчизняні особисті селянські господарства, які у процесі трансформаційних перетворень, пов'язаних з переходом до ринкової економіки, на 70% і більше забезпечили наше суспільство основними видами сільськогосподарської продукції.

У світовій практиці прогнози К. Маркса та його послідовників щодо розпаду селянських господарств на буржуазію та пролетаріат і його зникнення з історичної арени через проникнення у село капіталістичних відносин і формування ринку не здійснилися. У розвинутих капіталістичних і більшості країн, що розвиваються, пролетаризація селянства не відбулася, сімейний тип господарювання зберігся, а відмінні від промисловості мотивацію і поділ сільськогосподарської праці, взаємодію між власником і засобами виробництва та інші економічні й соціальні особливості сільського господарства визнано фундаментом агроеконімічної науки.

Високий рівень індустріалізації сільськогосподарського виробництва не привів до відчуження власника ферми від праці на землі, природного чинника, не привніс у сільське господарство "фабричних" принципів і форм організації виробництва і праці. Науково-технічний прогрес, посилення конкуренції, глобалізаційні процеси вплинули на організацію сільськогосподарської діяльності ферм. Необхідність збільшення земельних ділянок і полів сівозмін для використання нових техніки і технологій, зменшення індивідуальних витрат на створення матеріально-технічної бази з метою зміцнення економічного стану і забезпечення конкурентоспроможності виробництва спонукала фермерів до об'єднань у корпоративні організаційно-правові форми, які б, з одного боку, максимально зберегли фермерський тип господарювання (члени об'єднань залишаються власниками землі, виробленої продукції та одержаного від її реалізації прибутку, а також управлінцями і працівниками), а з іншого – реалізовували переваги великого господарства. Сьогодні такими структурами виступають фермерські партнерства і сімейні корпорації у США, GAEC (сільськогосподарські об'єднання із спільного

* Труды Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. – М., 1930. – С. 17.

господарювання) і EARL (некомерційні товариства з обмеженою відповідальністю) у Франції, прості товариства в Німеччині, виробничі кооперативи в Італії, *assentamento* (виробничі кооперативи) у Чилі тощо.

Виробничі об'єднання допомагають невеликим господарствам за рахунок об'єднання земельних ділянок і спільних вкладень капіталу і праці вийти на товарний рівень великих фермерських господарств і успішно функціонувати в агресивному конкурентному середовищі.

Поглиблення поділу і кооперації праці проявилось через відгалуження фермерами від своїх господарств і передання своїм обслуговуючим кооперативам тих функцій, виконання яких є непосильним або не вигідним і не вимагає безпосереднього контакту з живими елементами агросистеми (транспортування, складування, зберігання, збут продукції, її переробка, закупівля засобів виробництва тощо). Сільськогосподарські кооперативи та їх об'єднання в умовах глобалізаційних процесів стають основним фактором зберігання фермерського типу господарювання з його економічними, соціальними й екологічними перевагами, які забезпечують багатофункціональний розвиток аграрної галузі та сільських територій.

Взаємозв'язок і взаємозалежність соціальної та економічної функцій у правовому полі ряду європейських країн, зокрема, Великобританії та Франції, були на певному етапі унормовані поняттям "багатогранність сільського господарства", відповідно до якого галузь виконувала не тільки торговельні аспекти діяльності аграріїв, її розвиток пов'язувався також з сім'єю, власністю, особистою трудовою діяльністю в аграрному секторі, що, по суті, виступало визнанням її соціальної функції. З огляду на те, що сільське господарство є основною стабільною сферою зайнятості в сільській місцевості, законодавство закріплювало право займатися сільськогосподарською діяльністю з набуттям у власність (оренду) земель сільськогосподарського призначення за особами, які живуть у доступних до земельних ділянок межах, працюють безпосередньо в господарстві та мають певні професійні навички. Підставою для встановлення таких обмежень слугувало визнання сімейного та індивідуального фермерського господарств організаційно-правовими формами, які більше за інших відповідають особливостям сільського господарства. Для упередження надмірної концентрації угідь було запроваджено контроль за структурами і оптимізацією господарств. Такі норми, які захистили європейське сільське господарство від проникнення в нього великих капіталістичних компаній шляхом розорення і поглинання ферм, уберегли членів фермерських господарств від пролетаризації та міграції, чим сприяли збереженню поселень і колонізації сільських територій. Сьогодні такий підхід є нормою в більшості країн світу.

Розвиток протягом XX ст. науково-технічного прогресу, нарощування хімічних і нових біологічних засобів виробництва не звузили, а навпаки, розширили соціально-економічну сутність сільського господарства і відповідних їй форм та методів господарювання в галузі за рахунок екологічних аспектів сільськогосподарської діяльності. З 1970-х років почали проявлятися наслідки застосування нав'язаних промисловими компаніями важких машин, токсичних хімічних засобів захисту рослин, антибіотиків, гормонів тощо. Техногенне руйнування структури ґрунту і середовища життєдіяльності мікроорганізмів, зниження вмісту гумусу, хімічне забруднення ґрунту, водних ресурсів, повітря – всі ці явища змусили економістів розширити економічну теорію сільського господарства. З визнанням, що галузь є одночасно процесом виробництва сільськогосподарської продукції та відтворення плодючої здатності агробіоценозів (сукупності мікро-

організмів у ґрунтовому середовищі, що являють собою природну основу організації сільськогосподарського виробництва), прийшло визнання, що продуктом сільськогосподарської діяльності виступають не тільки продовольчі товари і сировина для промисловості, але й екологічні результати, що вимірюються рівнем впливу (позитивного чи негативного) сільського господарства на його природні засоби виробництва (земельні та інші ресурси). Отже, необхідні інші підходи до оцінювання ефективності сільськогосподарської діяльності.

Існує думка, що сукупний ефект сільськогосподарського виробництва треба оцінювати не тільки спеціальними (економічними), але й соціальними показниками. Перші з них характеризують виробництво продукції, другі – вплив на екологічне середовище. Економічний ефект визначається ринком і підлягає оцінюванню, тоді як для оцінки екологічного ефекту ринкового виміру немає, тут необхідними є позаринкові механізми обліку.

У сільському господарстві економічні результати повинні бути порівнянними з екологічним балансом для одержання дійсно всеохоплюючого інструменту для оцінки сільськогосподарської діяльності.

Починаючи з 1980-х років, серед соціальних функцій сільського господарства дедалі більшої значущості набуває забезпечення національної продовольчої безпеки і продовольчої незалежності. До цього періоду серед учених і політиків домінувала думка, що науково-технічний прогрес у сільському господарстві та розвиток міжнародної торгівлі продовольством вирішуватимуть глобальну продовольчу проблему, одночасно забезпечуючи продовольчу безпеку на національному рівні кожної країни. Проте відкриття кордонів для вільного переміщення продовольчих товарів, обмеження форм державної підтримки сільського господарства під впливом вимог Уругвайського раунду, посилення вимогами СОТ, концентрація міжнародного капіталу, формування трансконтинентальних компаній у суміжних із сільським господарством галузях, монополізація ними каналів просування продукції на світові продовольчі ринки і, нарешті, самих ринків спровокували протилежні процеси.

Посилення конкуренції в боротьбі за панування на світових агроринках, орієнтація в першу чергу на їх потреби зумовили згорання не вигідних (витратних) для торговельного капіталу, але необхідних для здоров'я і відтворення людини, цілого ряду життєво важливих продуктів, зменшення національних резервних фондів, нестабільність внутрішніх ринків, особливо у країнах з перехідними економіками і країнах, що розвиваються. Гонитва за максимальними прибутками торговельного капіталу на глобальному продовольчому ринку ввійшла в суперечність із соціальною природою національної продовольчої безпеки і продовольчої незалежності, що передбачає забезпечення обсягів виробництва раціональної (або фізіологічно необхідної) структури якісних і безпечних для здоров'я продовольчих товарів, доступних для всіх соціальних груп населення за рахунок переважно власного виробництва.

Агроекономічна наука, розширивши сутність соціальних і екологічних функцій сільського господарства, довела їх рівнозначність економічним функціям галузі. На міжнародному рівні концепція багатфункціональності в контексті взаємозв'язку і збалансованості економічних, соціальних і екологічних функцій галузі стала предметом дискусій та історичного визнання документами Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) у 1992 р., Уругвайського раунду у 1994 р., Світового продовольчого саміту у 1996 р., Конференції ФАО у 1999 р. Предметом дискусій виступали:

- сутність фундаментального зв'язку між сільськогосподарським виробництвом, навколишнім середовищем і сільським розвитком;
- значущість сільського господарства у розв'язанні проблеми національної продовольчої безпеки і продовольчої незалежності;
- особливості міжнародної торгівлі в контексті багатофункціонального спрямування сільського господарства.

Головні висновки проведених дискусій:

- багатофункціональне сільське господарство, вирішуючи економічні, соціальні та територіальні аспекти розвитку, забезпечує гармонійне і поважне ставлення до навколишнього середовища, що вписується в логіку довгострокового розвитку. Тому концепція багатофункціональності визначається інструментом аналізу і методикою розробки політики сталого розвитку аграрного сектору;
- неринкові соціальні (продовольча безпека, зайнятість, вирішення демографічних проблем сільського населення тощо) та екологічні (збереження родючості ґрунту, охорона водних джерел, формування раціональних агроландшафтів) функції потрібно класифікувати як необхідні суспільні блага, що мають забезпечуватися селянами за підтримки держави незалежно від економічної вигоди;
- визнання концепції багатофункціональності сільського господарства є визнанням обмеженості дії законів лібералізації міжнародної торгівлі на продовольчих ринках, що враховується країнами при розробленні національних аграрних політик щодо забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності та інших соціальних функцій.

Теоретичні розробки агроекономічної науки та практичні висновки міжнародних дискусій кінця ХХ ст. підтвердили відмінність економічних законів розвитку сільського господарства від універсальних економічних законів. У ЄС розробка аграрної політики довгострокового розвитку на засадах багатофункціональності сільського господарства дістала відображення в Амстердамському договорі (1999 р.) та в Угоді щодо Плану дій 2000 (Agenda 2000). У преамбулі до Закону Франції про орієнтацію сільського господарства, прийнятого на виконання зазначених угод, зафіксовано: “Політика є виправданою, якщо вона підтримує довгостроковий і збалансований економічний розвиток, захищає довговічність фермерських господарств, сприяє вирішенню проблеми зайнятості, створює нові місця молодим аграріям, посилює роль сільськогосподарських зайнятих як виробників послуг, так і відтворювачів агроландшафтів” *.

Реалізація багатофункціональної специфіки сільського господарства в практичній діяльності європейських ферм оцінюється показниками, що враховують уже зазначені аспекти господарювання. Розроблений і впроваджений, наприклад, у Франції метод IDEA включає 41 індикатор оцінювання економіки ферми (структура посівів, виробництво, прибуток, фінансова автономія, капітал), екологічного стану господарства (біорізноманіття, сівозміна, підтримання вмісту гумусу, рівень хімізації, забруднення ґрунту і водних джерел, засадження схилів) та виконання соціальних функцій (виробництво якісної та безпечної продукції, орієнтованої на потреби суспільства, збереження робочих місць, участь у громадських об'єднаннях тощо) **.

* Code rural, 2002. – Paris, P. 1350–1351.

** Indicator and Assessment Systems / International Forum on Assessing Sustainability in Agriculture From common principles to common practice [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idea.portea.fr>.

Україна з переходом до ринкової економіки не взяла за основу трансформаційних перетворень в аграрному секторі наукові надбання і практичні результати шкіл другого напрямку, що базуються на визнанні особливостей сільськогосподарського виробництва. Багатофункціональність сільського господарства є законодавчо неунормованою, вона не стала базовою методикою розробки стратегії аграрної політики, цільові орієнтири якої полягають у досягненні економічних цілей у взаємозв'язку із збереженням екологічних і соціальних функцій галузі. Різновекторність агроекономічної науки та аграрної політики, невизначеність сільськогосподарського устрою, про що йшлося на початку статті, “відчинили двері” для входження великого несільськогосподарського капіталу до аграрного сектору і формування в ньому олігархічно-латифундистського типу господарювання, притаманного частині латиноамериканських, африканських і деяких інших країн.

Висновки

Біологічні закони розвитку живих організмів, вимогам яких підпорядковується організація сільськогосподарського виробництва, певною мірою визначають параметри його концентрації та глибину спеціалізації, характер поділу праці та кооперації, ритм роботи та рівень зв'язку з кінцевим результатом, оптимальність організаційних структур, форми і методи господарювання та місце людини у цих процесах.

Тісне переплетіння в сільському господарстві економічних і природних відтворювальних процесів об'єктивно зумовлює зосередження виробничих і управлінських функцій, здійснюваних для забезпечення ефективного використання землі, в руках її власника, який одночасно є виробником сільськогосподарської продукції та власником одержаних від її реалізації доходів.

Визнання цього зв'язку як об'єктивного і закономірного спричиняє наявність зумовленого природним фактором і відмінного від інших галузей типу організації сільськогосподарського підприємства і виробничих відносин в аграрному секторі. Історично доведено, що такими є підприємства фермерського типу господарювання, організаційну структуру якого формують сімейні господарства та різні форми їх об'єднань, визнані найефективнішими з позицій реалізації у взаємозв'язку економічних, соціальних і екологічних функцій сільського господарства.

Економічні вигоди діаметрально протилежного типу господарювання, який базується на великих капіталістичних корпораціях, за висновками науковців США, не є порівнянними з втратами від обезземелення сільського населення, винищення селянства, експлуатації найманих працівників (нерідко їхній статус можна прирівняти до рабів), зниження серед них народжуваності, міграції сільського населення та обезлюднення сільських територій, виснажливого землекористування і забруднення навколишнього середовища [17]. Усі ці негативні процеси змусили латиноамериканські країни докладати великих зусиль, аж до націоналізації землі, для переходу до формування фермерського типу господарювання. Вказані вище ознаки вже проявляються у вітчизняному аграрному секторі, що вимагає перегляду ряду наукових концепцій і практичних рішень з урахуванням теоретичних і практичних досягнень світової агроекономіки.

Список використаної літератури

1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 26. — Ч. II. — 663 с.
2. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — 847 с.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 48. – 633 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 25. – Ч. II. – 511 с.
5. Шанин Т. Формы хозяйства вне системы // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 109–115.
6. Тэер А. Основания рационального сельского хозяйства ; [пер. С.А. Масло-ва]. – М., 1830. – 35 с.
7. Булгаков С. Капитализм и земледелие. – СПб. : Типография и литография В. А. Тиханова. – 1900. – Т. 1. – 457 с.
8. Бринкман Т. Экономические основы организации сельскохозяйственных предприятий. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 275 с.
9. Давид Э. Социализм и сельское хозяйство ; [под ред. Г.А. Гроссмана]. – СПб. : типография т-ва “Общественная Польза”, 1908. – 550 с.
10. фон дер Гольц Т. Аграрный вопрос и аграрная политика ; [пер. с нем. Д. Флексора]. – СПб. : Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1902. – 342 с.
11. Крцимовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе ; [пер. с нем. Л.К. Солдатова] ; [с доп. ст. А.В. Чайнова]. – М. : Новый агроном, 1927. – 239 с.
12. Энгельгард А.Н. Письма из деревни. – М. : Мысль, 1987. – 1987 с.
13. Чайнов А. Очерки по теории трудового хозяйства. – М. : Изд-во Импера-торского Московского общества сельского хозяйства, 1912–1913. – Вып. 1. – 91 с.
14. Чайнов А. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. – М. : Новая деревня, 1924. – 111 с.
15. Чайнов А. Что такое аграрный вопрос? – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 64 с.
16. Тимирязев К.А. Избранные произведения. – М. : Сельхозгиз, 1948. – Т. 2. – 424 с.
17. Alain de Janvry. The Agrarian Question and Reformism in Latin America. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1981. – 352 p.

References

1. Marx K., Engels F. *Tvory. T. 26, ch. II* [Works, Vol. 26, Part II] [in Ukrainian].
2. Marx K., Engels F. *Tvory. T. 23* [Works, Vol. 23] [in Ukrainian].
3. Marx K., Engels F. *Tvory. T. 48* [Works, Vol. 48] [in Ukrainian].
4. Marx K., Engels F. *Tvory. T. 25, ch. II* [Works, Vol. 25, Part II] [in Ukrainian].
5. Shanin T. *Formy khozyaistva vne sistemy* [Forms of farming outside the system]. *Voprosy filosofii – Issues of Philosophy*, 1990, No. 8, pp. 109–115 [in Russian].
6. Thaer A.D. *Osnovaniya Ratsional'nogo Sel'skogo Khozyaistva* [Grundsätze der rationellen landwirtschaft]. Moscow, 1830 [in Russian].
7. Bulgakov S. *Kapitalizm i Zemledelie* [Capitalism and Agriculture]. St. Petersburg, V.A. Tikhanov typography and lithography, 1900 [in Russian].
8. Brinkmann T. *Ekonomicheskie Osnovy Organizatsii Sel'skokhozyaistvennykh Predpriyatii* [Economics of the Farm Business]. Moscow, Ekonomicheskaya zhizn', 1926 [in Russian].
9. David E. *Sotsializm i Sel'skoe Khozyaistvo* [Socialism and Agriculture]. G.A. Grossman (Ed.). St. Petersburg, PH of the Public Benefit partnership, 1908 [in Russian].

10. von der Goltz T. *Agrarnyi Vopros i Agrarnaya Politika* [Agrarwesen und Agrarpolitik]. St.Petersburg, N.Ya. Stoikova Electro-printing house, 1902 [in Russian].
11. Krtsimovskii R. *Razvitie Osnovnykh Printsipov Nauki o Sel'skom Khozyaistve v Zapadnoi Evrope* [Development of the Basic Principles of the Science of Agriculture in Western Europe]. Moscow, Novyi agronom, 1927 [in Russian].
12. Engelgardt A.N. *Pis'ma iz Derevni* [Letters from the Village]. Moscow, Mysl', 1987 [in Russian].
13. Chayanov A. *Ocherki po Teorii Trudovogo Khozyaistva* [Essays on the Theory of a Labor Based Farm]. Moscow, Publishing House of the Imperial Moscow Society of Agriculture, 1912–1913, Iss. 1 [in Russian].
14. Chayanov A. *Osnovnye Idei i Metody Raboty Obshchestvennoi Agronomii* [Basic Ideas and Methods of Work of Public Agronomy]. Moscow, Novaya derevnya, 1924 [in Russian].
15. Chayanov A. *Chto Takoe Agrarnyi Vopros?* [What is the Agrarian Question?]. Moscow, Universal library, 1917 [in Russian].
16. Timiryazev K.A. *Izbrannye Proizvedeniya* [Selected Works]. Moscow, Sel'khozgiz, 1948, Vol. 2 [in Russian].
17. Alain de Janvry. *The Agrarian Question and Reformism in Latin America*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1981.

*Стаття надійшла до редакції 26 червня 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on June 26, 2018.*
